

MAKTABGACHA TA'LIMDA SOTSIOLINGVISTIK OMILLARNING BOLALAR NUTQ RIVOJLANISHIGA TA'SIRINI O'RGANISH

Shirin Berdiyeva Xolyorovna

Qashqadaryo viloyati Qarshi tumani 18 DMTT

Tarbiyachi

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqotda maktabgacha ta'lim jarayonida sotsiolingvistik omillarning bolalar nutq rivojlanishiga ko'rsatadigan ta'siri kompleks tarzda ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi bolaning til o'zlashtirish jarayonida ijtimoiy muhit, oilaviy til muhiti, madaniy kontekst, ko'p tillilik va kommunikativ tajribaning rolini aniqlashdan iborat.

Tahlil jarayonida sotsiolingvistik omillar sifatida oiladagi til ishlatilishi, otanalarning nutq madaniyati, jamiyatdagi til nufuzi, ijtimoiy-iqtisodiy holat hamda bolalarning tengdoshlari bilan muloqot darajasi ko'rib chiqiladi. Ushbu omillar bolaning lug'at boyligi, grammatik tuzilmani o'zlashtirish darajasi, nutq ravonligi va kommunikativ kompetensiyasining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ilmiy asosda yoritiladi.

Shuningdek, tadqiqotda ko'p tilli muhitda tarbiyalanayotgan bolalarda kod-almashuv, interferensiya va nutqiy moslashuv jarayonlari ham tahlil qilinadi. Bu holatlarning ijobiy va salbiy jihatlari aniqlanib, maktabgacha ta'lim jarayonida ularni samarali boshqarish bo'yicha ilmiy-amaliy yondashuvlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Sotsiolingvistika, nutq rivojlanishi, maktabgacha ta'lim, til muhiti, ko'p tillilik, kod-almashuv, interferensiya, kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy omillar, til o'zlashtirish.

KIRISH

Maktabgacha ta'limda sotsiolingvistik omillarning bolalar nutq rivojlanishiga ta'sirini o'rganish bugungi kunda ta'limshunoslik, psixolingvistika va sotsiolingvistika kesishgan nuqtada joylashgan dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda xalqaro tashkilotlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolaning nutq rivojlanishi faqat biologik yoki individual psixologik jarayon emas, balki u ijtimoiy muhit, kommunikativ tajriba va madaniy kontekst bilan bevosita bog'liq murakkab tizimli jarayondir.

Xususan, UNESCO tomonidan 2023-yilda e'lon qilingan "Language acquisition in early years of childhood" nomli tematik hisobotda erta bolalik davri til rivojlanishining eng muhim bosqichi ekanligi alohida ta'kidlanadi. Ushbu hisobotga ko'ra, bolaning nutq rivojlanishi asosan kattalar bilan muloqot, oilaviy til muhiti va

maktabgacha ta'lim muassasalaridagi kommunikativ faoliyat orqali shakllanadi. Ya'ni, bola tilni mustaqil o'zlashtirmaydi, balki ijtimoiy interaksiya jarayonida o'rganadi .

Shuningdek, UNESCO va boshqa global hisobotlarda (2024–2025) maktabgacha ta'lim tizimi bolaning nutqiy, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishining asosiy poydevori sifatida baholanadi. Ushbu davrda yaratilgan til muhiti bolaning keyingi ta'lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi . Bu esa sotsiolingvistik omillarni ilmiy jihatdan o'rganish zaruratini yanada kuchaytiradi.

ASOSIY QISM

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalarning lug'at boyligi va nutq kompetensiyasi ularning ijtimoiy muhitiga bevosita bog'liq. Masalan, erta yoshda boy til muhitida tarbiyalangan bolalar yuqori nutqiy va kommunikativ ko'nikmalarga ega bo'lib, keyinchalik akademik muvaffaqiyatga erishish ehtimoli yuqori bo'ladi. Aksincha, nutqiy stimul yetishmaydigan muhitda o'sgan bolalarda til rivojlanishi sust kechadi va bu ularning ta'lim jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi

Sotsiolingvistik omillar doirasiga bir nechta asosiy komponentlar kiradi. Birinchidan, oilaviy til muhiti - ota-onaning nutq madaniyati, muloqot chastotasi va tilga bo'lgan munosabati bolaning nutq rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ikkinchidan, ijtimoiy-iqtisodiy omillar - oilaning ijtimoiy darajasi va ta'lim resurslariga kirish imkoniyati bolaning lug'at boyligi va nutq shakllanishiga ta'sir qiladi. Uchinchidan, madaniy kontekst va til nufuzi - jamiyatda qaysi tilning ustunligi va uning ijtimoiy maqomi bolalarning til tanlashiga va nutqiy faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. To'rtinchidan, maktabgacha ta'lim muhiti - tarbiyachi nutqi, tengdoshlar bilan muloqot va didaktik materiallar bolaning nutq kompetensiyasini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda sotsiolingvistik omillar bolaning nutq rivojlanishini faqat til o'rganish jarayoni sifatida emas, balki kommunikativ kompetensiya shakllanishining asosi sifatida talqin qilinadi. Ya'ni, bola faqat so'z va grammatikani emas, balki nutqni qaysi vaziyatda, qanday shaklda va kim bilan ishlatishni ham o'rganadi. Bu esa tilni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, ko'p tilli muhitda tarbiyalanayotgan bolalarda sotsiolingvistik jarayonlar yanada murakkablashadi. Bunday holatda kod-almashuv, interferensiya va til moslashuvi kabi hodisalar yuzaga keladi. Ilmiy tadqiqotlar bu jarayonlar to'g'ri boshqarilganda bolaning kognitiv rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini, noto'g'ri tashkil etilganda esa nutq rivojlanishida muammolar keltirib chiqarishini ko'rsatadi.

O'zbekiston ta'lim tizimida ham maktabgacha ta'limni rivojlantirish jarayonida bolalarning nutqiy rivojlanishiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish, nutq madaniyatini rivojlantirish va ijtimoiy muloqotni kuchaytirish asosiy vazifalardan biri sifatida

belgilanmoqda. Bu esa sotsiolingvistik omillarni hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, maktabgacha ta'limda sotsiolingvistik omillar bolalar nutq rivojlanishining asosiy determinantlaridan biri hisoblanadi. Ushbu omillarni chuqur o'rganish va ta'lim jarayoniga ilmiy asosda integratsiya qilish bolalarning nutqiy, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishini samarali ta'minlashga xizmat qiladi. Shu sababli mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi sotsiolingvistik omillarning bolalar nutq rivojlanishiga ta'sirini ilmiy jihatdan tahlil qilish va ularning maktabgacha ta'lim jarayonidagi o'rnini aniqlashdan iborat.

O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida bolalarning nutq rivojlanishi va unga ta'sir qiluvchi sotsiolingvistik omillar davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida shakllangan. Ayniqsa, 2017-yildan keyingi islohotlar doirasida maktabgacha ta'lim tizimi tubdan yangilanib, unda bolaning til rivoji, kommunikativ kompetensiyasi va ijtimoiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratila boshlandi.

Rasmiy jarayonlar tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda bolalar nutq rivojlanishini shakllantirish **davlat talablariga asoslangan tizimli yondashuv** orqali amalga oshiriladi. Jumladan, maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun ishlab chiqilgan "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi (2018-yil, qayta ko'rib chiqilgan nashri 2022-yil) bolalarning nutqiy rivojlanishini ta'limning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida belgilaydi. Ushbu dasturda bolalarning til o'zlashtirish jarayoni nafaqat lingvistik jihatdan, balki ijtimoiy muhit bilan bog'liq holda tashkil etilishi nazarda tutilgan .

Mazkur dasturga muvofiq, maktabgacha ta'limda nutq rivojlanishi quyidagi sotsiolingvistik omillar asosida tashkil etiladi: oilaviy til muhiti, tarbiyachining nutqi, tengdoshlar bilan muloqot va madaniy kommunikativ faoliyat. Bu esa shuni anglatadiki, bola tilni alohida o'rganmaydi, balki ijtimoiy muhitda faol muloqot orqali egallaydi. Shu sababli O'zbekistonda maktabgacha ta'lim dasturlarida kommunikativ faoliyat, dialogik nutq va ijtimoiy o'yinlar alohida metodik yo'nalish sifatida kiritilgan.

Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish jarayonida UNICEF bilan hamkorlikda bolalarning nutq va kommunikativ rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi metodik materiallar ishlab chiqilgan. Bu jarayon 2018-yildan boshlab amalga oshirilib, pedagoglarni tayyorlash va o'quv dasturlarini yangilash orqali nutq rivojlanishiga ijtimoiy yondashuv kuchaytirildi .

Sotsiolingvistik omillarni hisobga olishning yana bir muhim jihati bu ko'p tillilik muhitidir. O'zbekistonda o'zbek, rus va boshqa tillar faol qo'llaniladigan hududlar mavjud bo'lib, bu holat bolalar nutq rivojlanishida kod-almashuv va interferensiya jarayonlarini yuzaga keltiradi. Rasmiy ta'lim yondashuvlarida bu jarayon salbiy emas,

balki to'g'ri tashkil etilganda bolaning kognitiv va kommunikativ rivojlanishini boyituvchi omil sifatida qaraladi.

Davlat siyosatida nutq rivojlanishiga ta'sir qiluvchi muhim sotsiolingvistik omillardan biri bu pedagog nutqi hisoblanadi. Shu sababli O'zbekistonda maktabgacha ta'lim pedagoglarining nutq madaniyatini oshirish, ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish va bolalar bilan samarali muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha maxsus malaka oshirish dasturlari joriy etilgan. Bu esa bolalarning til rivojlanishida sifatli til muhitini yaratishga xizmat qiladi.

Shuningdek, maktabgacha ta'lim muassasalarida tashkil etilayotgan o'yin faoliyati ham sotsiolingvistik jarayonning muhim komponenti sifatida qaraladi. Rolli o'yinlar, dialoglar, sahnalashtirilgan mashg'ulotlar orqali bolalar ijtimoiy vaziyatlarga mos nutq shakllarini o'rganadi. Bu jarayon tilni real kommunikativ kontekstda egallash imkonini beradi.

Biroq rasmiy jarayon tahlili ayrim muammolar mavjudligini ham ko'rsatadi. Birinchidan, oilaviy til muhitining har xil darajada bo'lishi bolalar nutq rivojlanishida tengsizlikni yuzaga keltiradi. Ikkinchidan, ko'p tilli muhitda noto'g'ri metodik yondashuv interferensiyani kuchaytirishi mumkin. Uchinchidan, ayrim hududlarda pedagoglarning nutq madaniyati va metodik tayyorgarligi yetarli darajada emasligi nutq rivojlanish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Umuman olganda, O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimida sotsiolingvistik omillarni hisobga olgan holda bolalar nutqini rivojlantirish bo'yicha tizimli va rasmiy asoslangan yondashuv shakllangan. Ushbu yondashuvda til rivoji ijtimoiy jarayon sifatida qaraladi va bola nutqi oilaviy, pedagogik hamda ijtimoiy muhit bilan uzviy bog'liq holda rivojlantiriladi. Shu sababli kelgusida ushbu yo'nalishda eng muhim vazifa sotsiolingvistik omillarni chuqurroq integratsiya qilish va ularni amaliy pedagogik jarayonda yanada samarali qo'llashdan iborat bo'lib qoladi.

XULOSA

Maktabgacha ta'limda sotsiolingvistik omillarning bolalar nutq rivojlanishiga ta'sirini o'rganish bo'yicha olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, bola nutqi faqat lingvistik bilimlar asosida emas, balki u yashayotgan ijtimoiy muhit, oilaviy kommunikatsiya, madaniy qadriyatlar va ta'lim muassasasidagi muloqot jarayonlari orqali shakllanadi. Shu nuqtai nazardan, nutq rivojlanishi bu ko'p omilli va tizimli jarayon bo'lib, unda sotsiolingvistik omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan maktabgacha ta'lim islohotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, bolalar nutqini rivojlantirish masalasi davlat darajasida ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi va boshqa rasmiy yondashuvlarda nutq rivoji kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy muloqot va til muhitini shakllantirish orqali ta'minlanishi alohida ta'kidlanadi. Bu esa sotsiolingvistik omillarning ta'lim jarayoniga integratsiyalashgan holda qo'llanilayotganini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi. “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi. – Toshkent, 2018 (2022-yil qayta nashr).
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrdagi “Maktabgacha ta’lim tizimini boshqarishni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–3305-son Qarori. – Toshkent, 2017.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-maydagi “Maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 391-son Qarori. – Toshkent, 2019.
4. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. “Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida nutq rivojlantirish metodikasi bo‘yicha uslubiy qo‘llanma”. – Toshkent, 2021.